

kinderen, inwonend bij zoon of dochter, of in een hofje of tehuis). Het probleem is natuurlijk dat een dergelijke bron alleen zeer formele gegevens oplevert. Welke andere sociale relaties er waren, de aard en intensiteit van dergelijke relaties, dat zijn vragen die daaruit niet te beantwoorden zijn, laat staan de vraag wat dit nu allemaal emotioneel betekende. Dat heeft tot gevolg dat de hoofdvraag, namelijk of ouderen in de tweede helft van de negentiende eeuw (althans in Amsterdam) 'op enige wijze een zelfstandig leven konden leiden', slechts voor een klein deel te beantwoorden valt en dan nog het minst interessante deel (namelijk woonvormen).

Stavenuiter laat verder helder uitkomen hoezeer de meeste ouderen in de negentiende eeuw bijna tot op het sterfbed doorsappelden, waarbij allerlei kleine klusjes, werkzaamheden en diensten werden verricht om een schamel inkomen te behouden. De modernisering van de arbeidsmarkt rationaliseerde dit soort werkzaamheden weg, zodat het voor vele arme ouderen juist moeilijker werd. Stavenuiter neemt zelfs aan dat er een 'kloof' groeide tussen enerzijds gezonde en zelfstandige ouderen en anderzijds zieke, arme en afhankelijke ouderen. Als dit klopt — en daar zou meer onderzoek, zeker ook in andere regio's, naar verricht moeten worden — dan zou haar suggestie wel eens interessant kunnen zijn dat de sterke roep om staatspensioenering aan het eind van de negentiende eeuw vooral voortkomt uit de spanning die deze kloof oproept. Het eindoordeel over het boek is nogal gemengd. Ze heeft ontegenzeggelijk een nieuw terrein aangesneden en een interessante suggestie gedaan voor verder onderzoek. Daar staat echter tegenover dat de uitkomsten niet zeer verrassend en zelfs nogal flets zijn. Wellicht was het bevolkingsregister niet de meest aangewezen bron om deze ambitieuze vraag te beantwoorden. Iets te veelvuldig moet dan ook gewezen worden op de beperkingen van het bronnenmateriaal.

P. de Rooy

S. Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat, 1868-1943* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; 's-Gravenhage: Sdu Koninginnegracht, 1993, 755 blz., f59,90, ISBN 90 12 08041 X).

Deze dissertatie zal ongetwijfeld het onontbeerlijke standaardwerk blijken over een leven, dat voor onze kennis van de geschiedenis der (sociaal-democratische) arbeidersbeweging van het grootste belang moet worden geacht. Polaks leven is immers verstrengeld met de unieke strijd van de in de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) georganiseerde diamantbewerkers voor een menswaardig bestaan en voor de culturele verheffing van deze groep Proletariers. Daarnaast is hij initiator van de oprichting in 1906 van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) en voorzitter van het Verbond tot 1909, wanneer Polak uit gram over de uitwerping der Tribunisten uit de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) als voorzitter bedankt. Polak behoort tot de oprichters van deze SDAP en is van die partij enkele jaren voorzitter geweest. Hij is ook het eerste partijlid dat voor de SDAP in de Amsterdamse gemeenteraad en in de Eerste Kamer wordt gekozen. Een belangrijk onderdeel van Polaks leven is een grote liefde voor de natuur en hij ontpopt zich tevens tot een felle verdediger van de Nederlandse taal en tot een strijder voor het behoud van de Nederlandse cultuur en het monumentenbezit. Tenslotte kan gewezen worden op de hartstochtelijke wijze waarop Polak, jood en socialist, het opkomende nazisme bestreden heeft. Verbonden met deze veelheid van activiteiten is een immense journalistieke activiteit, die een beschrijving van zijn leven tot een monumentale opgave maakt.

Bloemgartens studie biedt een gedetailleerd en bijwijlen boeiend overzicht van de vele activiteiten van Polak op boven aangeduide terreinen. Dominerend is de verbondenheid van Polak met de ANDB, waar hij de scepter op vaak hardhandige wijze blijkt te hebben gezwaaid. De auteur analyseert daarbij op verhelderende wijze het unieke karakter van de diamantnijverheid en de er op toegesneden strategie van Polak en de zijnen. Ook het optreden van Polak in de SDAP komt vrij uitvoerig aan bod, zij het dat belangrijke episodes als bijvoorbeeld die van de partijtwisten van 1901-1909 er ietwat bekaaid vanaf komen.

Zeer boeiend is de weergave van Polaks verbeterde strijd voor het behoud van de natuur en kritisch de verhandeling over Polaks conservatisme op het gebied van de (beeldende) kunst en diens naar het ridicule neigende purisme. Niet minder dan heroïsch blijkt de militante bestrijding door Polak van het oprukkende nazisme, waarbij hem van stonde af aan het moordzuchtige karakter ervan voor ogen heeft gestaan. Navrant zijn vele afwijzende reacties op dit militante anti-nazisme in de burgerlijke pers maar ook in de eigen SDAP, waar gepoogd is Polaks aanvalsdrijf te stuiten. Van enig eenheidsfront met de communisten tegen het nazisme heeft Polak niets willen weten en zijn aanvallen op het bolsjewisme doen nauwelijks onder voor die op het nazisme. Tenslotte is de studie doorweven met persoonlijke informatie en anekdotes, die een welkome doorbreking betekenen van de soms al te 'technische' beschrijvingen van Polaks politieke en organisatorische optreden.

Bloemgartens studie kent naast bovenvermelde verdiensten, die niet onaanzienlijk zijn, tevens opvallende zwaktes. Zo zwenkt de compositie tussen een chronologische en thematische aanpak, waarbij herhalingen en gewrongen constructies onontkoombaar blijken. De informatie over meer persoonlijke kanten van Polak ontbreekt zeker niet, maar is toch te terloops om van een eigenlijk psychologisch portret te kunnen spreken. Dit zal deels voortvloeien uit het door Bloemgarten gememoreerde verlies van veel bronnen in de tweede wereldoorlog (11), maar het wel beschikbare materiaal moet ruimte hebben geboden aan meer dan de gefragmenteerde persoonsbeschrijving die we nu aantreffen.

Een ander bezwaar betreft de neiging van Bloemgarten zich te vereenzelvigen met de gigantische aversie van Polak jegens de anarchistische tegenstander, een aversie die zich uit in grove en demagogische exclamaties jegens Domela Nieuwenhuis en kameraden. Een groot manco lijkt ook het ontbreken van theoretische exercities ten aanzien van zowel partijorganisatorische als ideologische factoren. De centrale positie van Polak in de ANDB valt niet bevredigend te beschrijven als, zoals bij Bloemgarten, wordt afgezien van een analyse van partijorganisatorische machtsmechanismen. Merkwaardig is tevens dat Bloemgartens studie het door Theo van Thijn ontwikkelde analyseschema ter verklaring van succes of falen van vakbonden negeert. Juist de positie van de ANDB binnen de kapitalistische marktverhoudingen vormt een perfect studieveld volgens de lijnen van dit schema.

Wat de meer ideologische inhoud betreft frappeert de opvallende frequentie waarmee Bloemgarten over Polak spreekt van 'een rechtgeaard marxist', of rept van 'orthodoxe marxisten' en 'revisionisten' zonder deze termen nadertoe te lichten. Niet duidelijk lijkt daarenboven de reden voor het geven van uitzonderlijk lange citaten uit een veelheid van bladen. Ze werken soms inderdaad verhelderend en opfleurend, maar er staat tegenover dat veel van deze citaten nauwelijks functioneel zijn voor het verhaal en beter door samenvattende (interpretatieve) beschouwingen vervangen hadden kunnen worden. Tenslotte nog een opmerking over het gebruikte bronnenmateriaal. Een van de sterkste kanten van de studie is de veelzijdigheid van dit bronnenmateriaal, dat de studie een indrukwekkend en traceerbaar draagvlak verschaft. Toch vereist de historische gerechtigheid te wijzen op enkele contradicties en foutjes. Zo meldt Bloemgarten enerzijds dat de benoeming van Polaks broer Eduard in 1902 tot corrector-

verslaggever van *Hel Volk* kennelijk niet berust op nepotisme (24), terwijl anderzijds wordt opgemerkt dat Polak, samen met redacteur Johan Ankersmit, de benoeming en vervolgens promotie er 'heeft doorgedrukt' (233).

Bloemgarten toont overtuigend aan dat de jeugdige Polak tijdens zijn verblijf in Londen geenszins de Engelse vakbeweging bestudeerde, dit in tegenstelling tot een hardnekkige historische legende. Wat betreft de oorsprong van dit misverstand wijst de auteur enerzijds op het *Kroniek-artikel* van Tak van 9 juli 1899 (196), maar anderzijds en ermee in tegenspraak op de karakterschets van Polak door Netscher in de *Hollandsche Revue* van 1900 (651-652, noot 46).

Over het gedwongen vertrek van Vliegen eind 1899 naar Parijs als gevolg van diens affaire met de vrouw van SDAP-uitgever Hessel Poutsma, verwijst Bloemgarten naar het artikel van Ger Harmsen in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* (BNA) van augustus 1984 (665, noot 145). De eigenlijke bron, waar Harmsen zelf overigens nadrukkelijk naar verwijst, is echter het artikel van mijn hand in het BNA van april 1984. Ook is de SDAP niet opgericht in 1898 maar in 1894 (694, noot 27). Voorts leveren de verkiezingen van 1897 voor de SDAP niet de eerste drie maar de eerste twee Kamerzetels op (152) en gaat de verweerstaking van 1903 tegen Kuypers 'worgwetten' niet in op 8 april maar in de nacht van 5 op 6 april (174).

Bloemgartens dissertatie valt concluderend te kenschetsen als een monumentale aanwinst voor de sociale geschiedenis van Nederland, die nog aan (zeggings)kracht zou hebben gewonnen bij meer psychologische en theoretische diepgang.

H. Buiting

C. A. Groenewold, *H. P. Marchant (1869-1956). 'Le tigre néerlandais'* (Dissertatie Groningen 1992; Kampen: Mondiss, 1992, 339 blz., f45,-, ISBN 90 5337 016 1).

'De stille gedachten van een mens zijn evenwel niet toegankelijk voor een historicus ...', zo excuseert Groenewold zich voor het open laten van een aantal vragen naar het waarom van het gedrag van Marchant als minister van ok&w (1933-1935) inzake het scholenconcentratiebeleid tegen de achtergrond van zijn heimelijke overgang naar de katholieke kerk in 1934. Elders verwijst hij een paar keer naar de ontoereikendheid van het archief van Marchant om vragen te kunnen beantwoorden. Door deze beperkte taakopvatting is Groenewold er niet in geslaagd de politieke biografie te brengen die hij in de inleiding van zijn dissertatie aankondigt.

Dat is jammer, want Marchant verdient er zeker een, al was het maar omdat hij 33 jaar onafgebroken parlementaire arbeid leverde. Zo'n biografie zou de kennis van en het inzicht in de werking van het parlementair stelsel gedurende de eerste vier decennia van onze eeuw aanmerkelijk verrijken, te meer daar Marchant als vrijzinnig-democraat weinig heeft nagelaten om de grondslag van de politieke praktijk — antithese en verzuimdheid — te bestrijden en zijn parlementaire arbeid steeds heeft gericht op het doorbreken van de starre scheidslijnen.

Marchant geldt in de parlementaire geschiedenis als een kleurrijk figuur: welbespraakt, fel gebekt en vasthoudend, pragmaticus als dat nodig was, een Nederlandse uitgave van 'le tigre' Clemenceau, een ware 'tombeur des ministres' die nogal wat ministers van oorlog ten val bracht en in 1925 het eerste kabinet-Colijn liet struikelen over de Vaticaan-kwestie. Hij was ook een tragisch figuur, in deze zin dat er door zijn overgang naar de katholieke kerk een abrupt einde aan zijn politieke carrière kwam; hij ging zich nadien gedragen als een ware zeloot, voor wie in